

Горан Д. Пенев¹

Јелена Р. Предојевић-Деспич²

Институт друштвених наука,
Центар за демографска истраживања
Београд (Србија)

УДК 314.116(497.11)"1991/2017"

Преједни научни рад

Примљен 28/05/2019

Измењен 22/06/2019

Прихваћен 24/06/2019

doi: 10.5937/socpreg53-21902

ПРОМЕНЕ СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ У ПОСТЈУГОСЛОВЕНСКОМ ПЕРИОДУ (1991–2017): ВАЖНИЈИ ДЕМОГРАФСКИ АСПЕКТИ³

Сажетак: Циљ рада је да се разматрају трендови кретања становништва Србије и његових компоненти током последње три деценије. То је период корених политичких, економских и социјалних трансформација. Анализа је заснована на подацима виталне статистике (1991–2017), пописа из 1991, 2002. и 2011, као и званичних или процена аутора. У том периоду неки ранији дугорочни процеси су настављени (пад фертилитета, снижавање морталитета, исељавање), али су присутне и неке нове појаве и процеси (смањење становништва, негативан природни прираштај, масовне присилне миграције). Аутори указују на међузависност анализираних промена компоненти демографског раста и одмаклог старења становништва и закључују да су то најважнији чиниоци који ће одлучујуће деловати на демографски развитак Србије у наредним деценијама.

Кључне речи: смањење становништва, фертилитет, морталитет, миграције, старење становништва

Увод и методолошке напомене

За Србију, период од последње деценије 20. века до данас представља раздобље корених политичких, социјалних и економских промена, као и жестоких вишегодишњих ратних сукоба. То је свакако један од најбурнијих периода у њеној новијој историји (Antić, 2018; Bolčić, 2013) али у мањој или већој мери, врло значајно историјско раздобље за Балкан и Европу уопште (Stark, Bruszt, 1998). Уједно, то су године у којима су се одвијале и врло значајне промене у демографским процесима (Josipović, 2016; Kotzamanis, Parant, 2018). Популациони трендови у великој мери

¹ penev@orion.rs

² jpredojevic.despic@gmail.com

³ Текст је резултат рада на пројекту „Истраживање демографских феномена у функцији јавних политика у Србији“ (III 47006) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

били су условљени значајним и готово фундаменталним променама у друштву (Sardon, 2001) као и демографским развојем у претходним деценијама, посебно од завршетка Другог светског рата (Kotzamanis, 2001; Penev, 2005, 2010), а свакако ће се снажно одразити и на будућа демографска кретања у Србији (Penev, 2014) и региону (Nikitović, 2016). У том погледу од највећег значаја су промене броја становника, трендови фертилитета и морталитета, као и миграционе компоненте кретања становништва. Такође, веома је битна и трансформација старосне структуре, као једног од основних чинилаца демографских промена, али и њихова очигледна и непосредна последица.

У раду се углавном разматрају демографска кретања у Србији од 1991. до 2017. године, а првенствено, промене укупног становништва и компоненти демографског раста. Поређења ради, указује се и на место Србије на демографској карти Европе.

Потребно је нагласити и да је практично немогуће стећи потпуну демографску слику Србије у периоду од почетка последње деценије 20. века до данас, и то из више разлога. Најпре, ратна збивања (на просторима бивше Југославије, затим оружани сукоби на Косову и југу Србије и најзад војна интервенција НАТО-а у Србији и Црној Гори) изазвала су и демографске процесе који су били изузетни, по карактеру и обиму, а чије је статистичко праћење у таквим ванредним околностима било веома отежано. У том смислу издвајају се присилне миграције које су резултирале стотинама хиљада избеглица и интерно расељених лица (ИРЛ). Затим, готово тотални бојкот државних органа, па и званичне статистике од стране албанског становништва на Косову и Метохији, као и на југу Србије, који се манифестовао неучествовањем у Попису 1991, а касније и врло значајном подрегистрацијом виталних догађаја. Попис је на југу Србије (општине Бујановац и Прешево) поново бојкотован и 2011. године. Такође, у сва три релевантна пописа (1991, 2002. и 2011) били су прихваћени различити концепти укупног становништва (Lakšević, Đorđević, 2015), што је умногоме отежало поређење резултата два сукцесивна пописа. Имајући у виду немогућност располагања потпуним и поузданим статистичким подацима о становништву Републике Србије у периоду после 1990. године, али и актуелну политичку реалност, у раду се сви подаци односе на Србију без Косова и Метохије.⁴

Квантитативна анализа заснована је готово искључиво на објављеним, као и подацима добијеним на захтев аутора, од стране Републичког завода за статистику Србије [РЗС]. За укупно становништво коришћени су подаци три последња пописа становништва, који су допуњени званичним (1991) односно проценама аутора (2011). Подаци о рађањима и умирањима су, углавном, преузимани из редовних статистичких публикација РЗС-а. За друге земље су коришћене базе података Евростата или појединих националних статистика.

У раду су примењени уобичајени методи демографске и статистичке анализе који се користе приликом истраживања карактеристика и трендова промена укупног становништва и његових компоненти односно појединих популационих контингената.

⁴ За подручје АП Косова и Метохије су у раду коришћени називи Косово и Метохија (скраћено КиМ), или Косово, што не имплицира било какав став аутора о правнополитичком статусу Покрајине.

Почетак и заоштравање депопулационих процеса

Према последњем попису становништва обављеном у бившој СФР Југославији, Србија (без Косова) је 31. марта 1991. године имала 7822,8 хиљада становника. У међупописном периоду 1981–1991, као и у свим претходним после Другог светског рата, становништво је повећавано. Таква кретања првенствено су била резултат природног прираштаја, који је био вишеструко већи од нето имиграције (1971–1981), односно значајно надмашивао нето емиграцију из Србије (према иностранству односно осталим деловима тадашње Југославије) (Penev, 2005).⁵

И у међупописном периоду 1991–2002. настављен је популациони раст. Уколико се, због упоредивости, посматра само становништво у земљи, тада је поново остварен популациони раст (са 7549,0 хиљ. у 1991. на 7611,5 хиљ. у 2002, или за свега 62,6 хиљада). Повећање је било много умерније у поређењу с оним из претходног међупописног раздобља, али и од свих дотадашњих почев од 1948. године (Djurdjev, 2006; Penev, 2018a). То је и најмање просечно годишње међупописно повећање (5,7 хиљ.) (Графикон 1) Популациони раст у периоду 1991–2002. био је искључиво резултат позитивног миграционог салда (235 хиљ.) условљеног првенствено огромним приливом избеглица, углавном из Хрватске и Босне и Херцеговине, као и ИРЛ с Косова и Метохије (UNHCR, KIRS, 2002a, 2002b). Истовремено, друга компонента популационог раста је имала супротан предзнак. Наиме, број умрлих је 1992. године први пут надмашио број живорођених (за 6598 лица), и од тада је резултирајући негативан природни прираштај био присутан, и то готово без изузетка растући, до краја тог међупописног периода. (Табела 1, Графикон 2).

Иако ране две хиљадите представљају године деблокаде транзиционих процеса, економског опоравка, стабилизације политичких прилика и добрих односа са међународном заједницом, посебно са ЕУ, оне су с демографског аспекта период настављања многих негативних кретања, односно њиховог наглог и врло интензивног убрзања. У популационој динамици у међупописном периоду 2002–2011. најважније је смањење броја становника Србије и негативан предзнак обе компоненте промене становништва. Природни прираштај је негативан (–297 хиљада), и просечно годишње двоструко већи него у периоду 1991–2002.

Престанком ратних сукоба, практично је заустављен прилив избеглица и ИРЛ, а спољни миграциони салдо земље, као и током шездесетих и осамдесетих поново постаје негативан (–110,0 хиљада). Следствено, године између 2002. и 2011. постају прво међупописно раздобље у коме је евидентирано стварно смањење укупног становништва Србије (у земљи), и то велико. Број становника земље смањен је за 407 хиљада (са 7,6 милиона на 7,2 милиона).⁶

⁵ Број становника од преко 7,8 милиона односи се на укупно становништво према тада примењеном концепту *de jure* (укључени су и грађани Србије на раду или боравку у иностранству). Такав концепт био је, мање-више, примењиван и приликом исказивања резултата пописа из 1971. и 1981, али не и у наредним који су обављени у 21. веку (концепт становништва *de facto* односно уобичајеног становништва).

⁶ На основу упоредног прегледа броја становника према резултатима пописа обављених од 1948. до 2011. године, прво смањење становништва Србије (без Косова) је евидентирано за међупописни период 1991–2002, и то од 324,8 хиљада становника (RZS, 2014). Међутим,

Српска статистика за слепописни период не располаже квалитетним и поузданим подацима о спољним миграцијама, али се на основу података других националних и међународних статистичких организација (нпр. Евростат, ОЕЦД), експертских оцена и процена (Grečić, Todić, 2016; Penev, 2018a) може с великом извесношћу претпоставити да је спољни миграциони салдо и даље негативан. Истовремено, подаци о броју живорођених и умрлих указују на задржавање и повећање негативног природног прираштаја, који је у 2017. години достигао највећи обим (–38,8 хиљада) од његове појаве у 1992. години. Такве промене природне компоненте популационог раста упућују да је извесно настављено и смањење укупног становништва. Према званичним проценама РЗС-а (RZS, 2018a) број становника Србије је на крају 2017. године износио 7,0 милиона, или за више од 200 хиљада мање него у време пописа 2011 (Табела 1). Реално, због негативног миграционог салда, смањење је било знатно веће, вероватно и више од 300 хиљада. То би значило да је почетком 2018. године, становништво Србије сведено на обим од пре 50 година, тј. приближно броју становника из друге половине шездесетих (Графикон 1).

Најмање живорођене деце од 1900. године

Рађања у периоду од 1991. године, па надаље, не одударају од општег тренда смањивања броја живорођења, који је у Србији био присутан током друге половине 20. века, а посебно од средине седамдесетих. Ипак, у том раздобљу, нарочито у деведесетим годинама, интензитет смањења може се поредити с оним из педесетих (Графикон 2). Међутим, оно током деведесетих није остварено после периода наглог повећања нивоа фертилитета (као током педесетих), већ после дужег, релативно умереног опадања нивоа фертилитета (Графикон 3) (Penev, 2005). У раздобљу 1991–2017. највеће апсолутно, али и релативно смањење броја живорођења било је у време великих друштвено-економских и политичких промена, и то у веома тешким условима под међународним економским и политичким санкцијама и сталним, више или мање отвореним претњама војном интервенцијом, које су 1999. пре-расле у вишемесечно бомбардовање од стране НАТО-а.

Почетком двехиљадитих забележен је краткотрајни прекид неповољних тенденција. Не само да је заустављено смањење годишњег броја живорођене деце, већ је забележено његово лагано повећање (са 72 222 у 1999. на 79 025 у 2003). Радило се о једном кратком и по ефектима врло ограниченом „компензационом” периоду. Већ 2004. године поново почиње смањење броја живорођења, тако да је у 2007. он сведен на мање од 70 хиљада, а од 2016. на мање од 65 хиљада годишње (Графикон 2, Табела 2). Уједно, то су године с најмањим бројем живорођења од 1900. године (Njegić, 1957; Penev, 2018b; RZS, 2018b). То значи да се у Србији последњих година рађа мање деце него у време балканских ратова, него током Првог и Другог светског рата, и мање него током и у години после агресије НАТО-а.

ради се о практично неупоредивим подацима (пре свега због примене два различита концепта укупног становништва), што ствара потпуно погрешну представу о кретању броја становника (Penev, Stevanović, 2002).

Фертилитет недовољан за замену генерација

Вредности најважнијих индикатора рађања, као што су стопа наталитета и стопа укупног фертилитета (СУФ), у периодима смањења броја живорођења опадале су спорије, а у раздобљима њиховог повећања интензивније него што је то био случај с кретањем апсолутног броја живорођене деце.

Кретање броја живорођења је под највећим непосредним утицајем промена у нивоу стопе фертилитета, као и обима, али и структуре женског фертилног становништва. Оне су се у Србији, током деведесетих, у оба случаја одвијале у опадајућем смеру. Наиме, у последњој деценији 20. века настављено је вишедеценијско смањивање фертилитета, које је на појединим њеним подручјима отпочело крајем 19. или почетком 20. века (Breznik, 1991; Vesić, 1978). Истовремено, смањиван је и број жена старих 15–49 година, а посебно у оптималној репродуктивној старости (20–34).

Током деведесетих година, наглим погоршањем друштвено-економских прилика и масовним осиромашењем становништва, у земљи је створен веома неповољан општи амбијент (Josifidis, Prekajac, 2004). Међутим, кретања у домену наталитета становништва била су далеко повољнија од оних која су могла да се очекују у таквим врло тешким социоекономским условима. Чини се да су успорена, чак и блокирана транзиција, а у неким аспектима и присуство ретроградних процеса, донекле ублажили неповољне трендове фертилитета (Penev, 1995).

У Србији је почетком деведесетих фертилитет био, за европске стандарде (Sardon, 2001), умерено ниског нивоа (1,73 детета по жени у 1991) и незнатно нижи него десетак година раније (1,76 у 1981). Раних деведесетих почиње раздобље бржег опадања фертилитета (Penev, 2001), нарочито интензивног у другој половини те деценије, достижући у 1999. дотадашњи апсолутни минимум (Графикон 3).

Раних двехиљадитих заустављено је опадање фертилитета, чак је забележено и његово лагано повећање (на 1,49 у 2000). У наредне четири године (2001–2004) вредности СУФ-а стабилизоване су на нивоу незнатно нижем од 1,6 детета по жени. Таква демографска кретања су се одвијала упоредо с политичким и економским променама из 2000. године и с побољшањем општих животних услова становништва. Међутим, почев од 2005. фертилитет поново опада, достижући у 2007. години рекордно низак ниво од 1,38 детета по жени. Ниске вредности СУФ-а (испод 1,45) задржале су се до 2011. године, да би у наредним годинама наступило успорено повећање, које је до 2017. резултирало стопом укупног фертилитета од 1,49 (највећом од 2005. године).⁷

У Србији, у периоду 1991–2017, достигнути ниво фертилитета, ниједне календарске године није био довољан за замену генерација. Дефицит је износио од 18% (1991) до 34% (2007). У 2017. години вредност нето стопе репродукције (НСР) била је релативно умерена (0,72 или за 28% нижа од неопходне за замену генерација) (Табела 2).

⁷ Значајније смањење СУФ-а остварено 2005. године поклапа се с почетком примене новог концепта укупног становништва и у виталној статистици (од тада се не узимају у обзир живорођења жена која бораве у иностранству дуже од годину дана, укупно око 5 хиљада деце). Треба узети у обзир и претходне напомене да слепописне процене (за период након 2011) не садрже податке о спољним миграцијама. То значи да је реалан број становника мањи од процењеног, а самим тим, и да су стварне вредности СУФ-а, као и стопе наталитета веће од израчунатих.

Фертилитет је и у свим осталим европским земљама испод нивоа просте репродукције (Eurostat, 2019a), а тренутно је највећи у Француској (СУФ од 1,90 у 2017). Нижи фертилитет од српског забележен је у 15 земаља, међу којима су и 6 медитеранских, које су на самом зачељу (најнижи на Малти – 1,26). Последњих година Србија се углавном налази у групи десетак земаља с најмањим вредностима СУФ-а, и с тенденцијом смањења разлике у односу на земље с најнижим, али и највишим фертилитетом.

Истовремено су настављене и дугорочне промене старосног модела рађања. Оне су у периоду 1991–2017. имале неуједначен смер и интензитет по старости. Огледале су се, пре свега, у врло убрзаном смањењу фертилитета жена млађег репродуктивног узраста (15–24 год.), и убрзаног релативног повећања фертилитета жена старијих од 30 година (Табела 3, Графикон 4).

Таква кретања су довела и до промене у погледу максималног фертилитета по старости. Док је 1991. то био фертилитет петогодишње кохорте 20–24 (132%), почев од 2001. године, је у групи 25–29 година (92% у 2017).

Код осталог женског фертилног становништва (30–49) регистровано је повећање нивоа рађања и то код свих петогодишњих старосних група. Највеће апсолутно повећање је код жена старих 30–34 године, с великим изгледима да у наредним годинама постану старосна група с највишим нивоом рађања. У целини, смањење фертилитета жена млађих од 30 година било је готово двоструко веће од збирног повећања код старијих фертилних жена, што је између 1991. и 2017. резултирало смањењем СУФ-а од 0,24 детета по жени.

Остварене промене старосног модела фертилитета непосредно су се одразиле и на континуирано и врло убрзано повећање старости мајке приликом живорођења. Она је, између 1991. и 2017. повећана за четири године (са 25,8 на 29,8). Још интензивније је било повећање просечне старости мајке приликом рођења првог детета (са 24,0 на 28,4 год.).

Наведени подаци недвосмислено показују да се жене одлучују да рађају касније, али је све већи удео и оних које нису рађале (Rašević, 2018). То се не односи само на млађе жене (20–24 и 25–29 године), већ и на жене старијег репродуктивног узраста (30–39) година, и то без обзира на релативно значајно повећање вредности њихових специфичних стопа фертилитета (Графикон 4, Табела 3).

У 2011. години удео жена без деце је код најмлађих (20–24) достигао 82%, код старих 25–29 година више него свака друга је без деце, док је код жена старости 30–34 то безмало свака трећа (Табела 4). Уједно, 2002–2011. је прво међупописно раздобље (од 1953) када је остварено повећање удела жена без деце старих (50–54 год.). Оно није велико (са 8,1% на 8,9%), али упућује на могући преокрет у заступљености бездетности.

Никад више умрлих, али и никад дужи животни век

Период од 1991. до 2017. године и у погледу смртности представља маркантно раздобље новије демографске историје Србије. Према кретању броја умрлих, оно се може поделити на два дела: први, који представља последњу деценију 20. века, и други од 2001. па надаље. Први се одликује наглим и готово континуира-

ним повећањем броја умрлих (Графикон 2). За само 10 година, између 1991. и 2000, годишњи број умрлих повећан је за петину, са 89,0 хиљада на 104,0 хиљаде, а стопе морталитета са 11,4‰ на 13,2‰. Ванредне прилике изазване распадом СФРЈ, ратови који су следили, дубока економска криза и велико осиромашење становништва најважнији су тзв. спољни фактори који су утицали на трендове смртности по старости и полу (Atanasković-Marković et al., 2003; Penev, 2003). Истовремено, кретање броја умрлих је било и под снажним утицајем чисто демографских чинилаца, а изнад свега интензивног и врло одмаклог старења становништва, посебно с врха старосне пирамиде (Penev, 2006). Наиме, улазак бројчано великих кохорти лица рођених у компензационом периоду после завршетка Првог светског рата (пре свега током двадесетих) у старосно доба које одликује нагло повећање вероватноће умирања неминовно је утицао и на кретање укупног броја умрлих.

Повећање броја умрлих настављено је и у 21. веку, али много умереније, готово стагнантно: број умрлих се кретао од 99,0 хиљада у 2001, преко рекордних 106,8 хиљада (2005) до 103,7 хиљада у 2017. године (Графикон 2, Табела 5). Међутим, стопа смртности на 1000 становника је повећавана интензивније, чак и у годинама смањења броја умрлих, достижући максималну вредност у 2017. години (14,8‰),⁸ што је било непосредно условљено смањењем укупног становништва.

Вредности осталих најважнијих показатеља морталитета (стопе смртности по старости, стопа смртности одојчади, очекивано трајање живота) указују на знатно повољнија кретања. Када се посматрају само почетак и крај периода (1991. и 2017), тада су код свих петогодишта вредности специфичних стопа смртности у 2017. години биле ниже него 1991, и то за оба пола (Графикон 5). Ако се узму у обзир само старосне групе с релативно високим стопама смртности (преко 5‰ у 1991), а то су одојчад и лица старија од 50 година, тада је релативно највеће смањење остварено код најмлађих (за 68%) и старих 75–79 година (за 28%). Смањење смртности становништва осталих старосних група било је умереније, а најспорије се одвијало међу најстаријима. За скоро три деценије стопа смртности старијих од 85 година је смањена само са 227‰ на 199‰.

Много бољи резултати су постигнути у смањењу смртности деце до годину дана. Са 14,8‰ у 1991. смањена је на 10,8‰ у 2001, и најзад, на рекордно ниску вредност од 4,7‰ у 2017. години. Још интензивније било је смањење броја умрле одојчади. У 2017. умрло је 305 деце млађе од годину дана или четири пута мање него 1991. године (укупно 1 322). То представља наставак вишедеценијског тренда смањења смртности одојчади, и углавном се одвијало континуирано, чак и у време спровођења међународних санкција и највећег економског пропадања земље. Слично је и с вредностима стопе смртности одојчади на 1000 живорођења (Табела 5). Највећа је била 1993. (16,8‰), али је и тада била нижа него било које године пре 1990.

Србија, и поред несумњиво повољних кретања, у европским оквирима заостаје за многим земљама, не само према нивоу смртности одојчади, већ и по интензитету

⁸ И у овом случају треба узети у обзир претходне методолошке напомене које се односе на начин израде слепописних процена становништва, што значи да су стварне вредности стопе морталитета у периоду након 2011. године веће од израчунатих.

његовог смањења. У Европи је 2017. године у само десет, од 41 земље, стопа смртности одојчади била већа, а у чак 6 земаља двоструко нижа него у Србији.⁹

Промене смртности по старости и њени ефекти на животни век становништва могу се сагледати и преко очекиваног трајања живота, као синтезног показатеља нивоа смртности (Radivojević, 2018). Током кризне последње деценије 20. века очекивано трајање живота при живорођењу (E_0) флукутирало је у релативно малом интервалу од једне године. Оно је 1991. и 2000. за мушко становништво износило 68,5 и 68,9 година, а за женско 74,7 и 74,5 година, респективно. Вредности E_0 су тек од 2001, сваке године биле веће него 1991. и 2000. У наредном периоду, вредности тог индикатора морталитета су се готово континуирано, али и релативно умерено, повећавале, достижући из године у годину нове максималне вредности. За 2016. и 2017. израчунате су до тада највеће дужине E_0 (73,0 година за мушко и 78,0 односно 77,9 година за женско становништво). Коначно, E_0 је између 1991. и 2017. повећана за мушкарце 4,5 године, а за жене свега 3,2 године. Због неједнаког темпа смањења смртности по старости по полу редуковане су родне разлике у очекиваном трајању живота (са 6,2 године у 1991. на 4,9 година у 2017). То се може окарактерисати као позитивно, али је неповољно што су побољшања у домену смртности била врло скромна.

Србија се током посматраног периода углавном налазила у групи десетак земаља Европе с најкраћим очекиваним трајањем живота. Код мушког становништва разлике у односу на европске маргиналне вредности E_0 су веће него код жена. Код мушкараца оне су 2017. износиле 5,4 (у односу на минималну) и 8,6 година (у односу на максималну). Одговарајуће вредности за жене су 0,9 и 8,2 године (Eurostat, 2019b).

Поређења с нивоом морталитета по старости и интензитетом промена које су у истом периоду остварене у многим другим европским земљама, а посебно у оним које су у том погледу постигле најбоље резултате, упућују да постоје знатне резерве за даље снижавање смртности становништва Србије (Marinković, Radivojević, 2016). То важи како за смртност најмлађих, тако још више за смртност старијег средовечног и старог становништва.¹⁰ На такав закључак упућује и ранија напомена да је у слепописним проценама РЗС-а прецењен број становника Србије, па самим тим и да су реалне вредности специфичних стопа смртности веће, а дужине очекиваног трајања живота краће од израчунатих.

Период интензивне имиграције и емиграције

Интензивирање миграционих кретања представља једну од основних карактеристика демографских промена током деведесетих година.¹¹ То важи за Србију,

⁹ У групи земаља с најнижим вредностима стопе смртности одојчади (испод 2,35‰) су и две бивше југословенске републике: Црна Гора (1,3‰) и Словенија (2,1‰).

¹⁰ Према подацима Евростата за 2017. (Eurostat, 2019b), стопе смртности становништва Србије старог 50–84 године (по појединачним годинама старости) најмање су два, а углавном око два и по пута веће од одговарајућих вредности за Швајцарску. Сличан однос је и када се поређења праве с неким другим земљама (нпр. Француска или Шведска).

¹¹ У овом делу рада пажња је посвећена само спољним миграцијама после 1990. године које, у време док су се одвијале, због различитих политичких разлога (промена државних граница), нису нужно биле и међународне.

као и за већину бивших социјалистичких земаља Европе (Okólski, 2012). У бившим југословенским републикама, распад СФРЈ био је основни узрок врло масовних миграција које су, у великој мери, биле тоталне и присилне (Morokvasic, 2004). Настављени су и дотадашњи видови миграција, углавном економски мотивисаних, али и појава нових, као нпр. привремених, циркуларних и транснационалних (Despić, 2015; Engbersen, Snel, 2013).

Током осамдесетих година, односно у међупописном раздобљу 1981–1991, Србија је имала негативан миграциони салдо. Крајем осамдесетих, непосредно пред распад бивше Југославије, знатно су интензивирани међурејубличке миграције које су, углавном, биле етноцентрично мотивисане (Petrović, 1987). Почетком деведесетих, ратови на њеном простору покренули су веома интензивне миграције. Процењује се да је више од 5 милиона лица под присилом напустило своја пребивалишта (Novy, 2006). Многи су се касније вратили, али је неколико милиона трајно исељено. Од тога, готово милион лица (око 95% су српске националне припадности) привремено се или трајно настанило у Србији.

Према попису избеглица из 1996. године у Србији (без КиМ) регистровано је 597,5 хиљада ратом угројених лица, углавном из Босне и Херцеговине и Хрватске (UNHCR, 1996), што је чинило чак 8% укупног становништва.¹²

У 2001. години организована је поновна регистрација избеглица, као и интерно расељених лица (ИРЛ) с Косова (UNHCR, KIRS, 2002a; 2002b). Те године у Србији се, према подацима UNHCR-а, налазило 377 хиљ. избеглица, што је смањење од 220 хиљ. лица у односу на 1996. До тога је дошло због повратка у земљу порекла, пресељења у неку трећу земљу, губитка избегличког статуса или смртности. Исте године је регистровано и 201,6 хиљ. ИРЛ с Косова и Метохије, која су у централну Србију и Војводину углавном дошла током 1999. или по завршетку војне акције НАТО-а.

Према подацима Комесаријата за избеглице и миграције Републике Србије (КИРС) из октобра 2018, број ИРЛ сведен је на 199,6 хиљада (KIRS, 2019a). То значи да ни 20 година након ескалације сукоба не само да није заустављен прилив ИРЛ с Косова, већ се он и даље одвија, а да повратка практично нема.¹³ Истовремено, бројност избеглица из других бивших југословенских република је знатно смањена. Крајем 2018, у Србији их је било 26,5 хиљада. Велико смањење углавном је резултат повратка у земљу порекла (око 150 хиљ.), одласка у треће земље (око 46 хиљ.), а око 40 хиљада лица је умрло. Остале избеглице су се интегрисале у Србији (KIRS, 2019b).

Огроман прилив присилних миграната који су дошли у Србију током кризних деведесетих година и у њој остали имао је и врло видљиве демографске последице (Lukić, 2016). Понајпре, повећање укупног становништва у периоду 1991–2002, и то упркос негативном природном прираштају (Табела 1).

Тешка политичка криза и ратови на простору бивше Југославије, врло неповољна економска ситуација и осећај губитка перспективе за огроман део становништва, а посебно за младе генерације, били су током деведесетих главни

¹² На Косову је те године евидентирано свега 19,1 хиљада избеглица (око 1% становништва).

¹³ Према проценама КИРС-а, на Косово и Метохију се до сада вратило свега око 5% ИРЛ.

подстицајни фактори за одлазак из земље. У 2002. пописано је 415 хиљада грађана Србије (5,3% укупног становништва) с боравиштем у иностранству, или за преко 50% више у односу на 1991. годину (Stanković, 2014). Емиграција је подједнако настављена и током двехиљадитих, али то није потврђено и подацима последњег пописа из 2011. године (313 хиљ. лица) (Predojević-Despić, Penev, 2014). Ипак, општа је сагласност стручне јавности да је стварни број „иностранца” те пописне године био можда и двоструко већи (ISS, 2013).

Статистика Србије готово да не поседује било какве довољно поуздане податке о емиграцији из земље после пописа из 2011. године. Уједно, доступност пописних података из 2002. и 2011. знатно је мања него података три ранија пописа (Stanković, 2014). На основу расположивих података из других извора, као и података земаља пријема може се закључити да су емиграциони токови настављени (Nikitović, 2017). Они су вероватно још интензивнији него у претходним деценијама, а последице за Србију још неповољније и комплексније.

И поред великог необухвата, пописни подаци представљају богату статистичку грађу за утврђивање основних карактеристика грађана Србије у иностранству. На основу објављених резултата пописа 1991. и необјављених из пописне базе података РЗС-а (за 2002. и 2011) могу се потпуније сагледати бројна структурна обележја (Stanković, 2014; Stevanović, 1995, 2006). Укратко, наводимо само неке важније за 2011:

- Емигрантско становништво Србије млађе је од становништва у земљи,¹⁴ али у иностранство не одлазе само млади већ становништво свих узраста. Од 96 хиљада лица која су у време Пописа из 2011. боравила ван земље краће од две године, готово свако друго (45%) било је млађе од 30 година, док је свако четврто било старије од 45 година (Табела 6).

- Мушкарци су бројнији међу становништвом у иностранству (53,4% у 2011) него што је њихов удео у земљи (48,7%), али с тенденцијом све већег учешћа жена (са 40,7% у 1971, на 45,1% у 1991. и 46,6% у 2011). Такве промене су у складу са савременим трендовима у Европи и свету (Morokvašić, 2010).

- Највише грађана Србије с боравком у иностранству је из три највећа градска центра, али и из неких малих и средњих општина. Још током седамдесетих профилисала су се популационо мала, али типично емиграциона подручја (пре свега делови Браничевског и Борског округа), с неколико пута већим уделом у контингенту становништва у иностранству него у земљи. Током ратних деведесетих издвајају се још две зоне масовне емиграције: Санцак и општине Бујановац и Прешево, све с великим уделима становништва бошњачког и албанског етничитета (Penev, Predojević-Despić, 2012).

- Немачка и Аустрија, представљају најважније земље пријема емигрантског становништва Србије. Током деведесетих, али и двехиљадитих, појављују се и нове дестинације, нпр. неке бивше социјалистичке државе (Мађарска, Русија), бивше југословенске републике (Босна и Херцеговина, Црна Гора), а посебно Италија (Predojević-Despić, Penev, 2016; Reynaud, Nikitović, Tucci, 2017).

¹⁴ У 2011. просечна старост становништва у иностранству износила је 34,7, а у земљи 42,2 године.

– Образовна структура становништва с боравком у иностранству није битније различита од оне за становништво у земљи (Despić, 2015). У 2011. међу грађанима Србије у иностранству највише је било оних са средњом школом (44%), затим са основном или без школе (38%), а најмање са вишом или високом спремом (18%). Вредности индекса асоцијације указују да је у иностранству релативно највише лица с најнижим (116), затим лица с терцијарним образовањем (111),¹⁵ а да је најмања заступљеност лица са средњом школом (82).

Закључак

Дугорочно низак фертилитет и опадајући број рађања, умерено смањење смртности по старости и растући број умрлих, интензивне двосмерне спољне миграције су најважније особености демографских промена у Србији током турбулентних деценија после распада социјалистичке Југославије. Најважнија последица таквих промена су негативан природни прираштај, смањење укупног становништва и убрзано и врло одмакло старење становништва. Са своје стране, актуелна, типично регресивна старосна структура постаје једно од најважнијих исходишта будућег обима живорођења и умирања (Penev, 2015), али и миграционих токова, како емиграционих тако и имиграционих. Такав закључак поткрепљују и резултати новијих средњорочних и дугорочних пројекција становништва који указују на велику извесност наставка смањивања становништва Србије и његовог интензивног старења (Nikitović, 2016, 2017; Penev, 2014, 2018a). У таквим условима, врло су лимитиране могућности успешног деловања мера подстицаја рађања на заустављање неповољних трендова и демографски опоравак земље. Стога је од великог значаја и спровођење активне политике миграција, не само фокусиране на проблем емиграције из Србије, већ све више на досељавања из других земаља.

¹⁵ Те године вредност показатеља за најобразованије становништво (*brain-drain* индекс) први пут је премашила границу од 100. У 2002. години она је износила 88.

Goran D. Penev¹

Jelena R. Predojević-Despić²

Institute of Social Sciences,

Center for Demographic Research

Belgrade (Serbia)

THE POPULATION CHANGE IN SERBIA IN THE POST-YUGOSLAV PERIOD (1991-2017): SIGNIFICANT DEMOGRAPHIC ASPECTS³

(Translation In Extenso)

Abstract: The aim of the paper is to consider the population trends in Serbia and their components over the last three decades. It is a period of profound political, economic and social transformations. The analysis is based on vital statistics data (1991-2017), the 1991, 2002 and 2011 census data, as well as the official and the authors' estimates. In this period, some of the prior long-term processes continued (decline in fertility, decrease in mortality, emigration). However, some new phenomena and processes emerged (population decline, negative population growth, and immense forced migration). The authors point to the interdependence of the analyzed changes in the components of demographic growth and the long-term population ageing process and conclude that these are the most important components that will decisively influence the demographic development of Serbia in the decades to come.

Keywords: population decline, fertility, mortality, migration, population ageing

Introduction and methodological notes

For Serbia, the period from the last decade of the 20th century to the present represents a period of radical political, social and economic changes, as well as a time of fierce wars. It is certainly one of the most turbulent periods in its recent history (Antić, 2018; Bolčić, 2013), but to a greater or lesser extent, a very significant historical period for the Balkans, and Europe in general (Stark, Bruszt, 1998). At the same time, these are the years in which significant changes in demographic processes took place (Josipović, 2016; Kotzamanis, Parant, 2018). Population trends have largely been driven by significant and almost fundamental changes in society (Sardon, 2001) and demographic developments

¹ penev@orion.rs

² jpredojevic.despic@gmail.com

³ The paper is the result of work on the project "Research of demographic phenomena in the function of public policies in Serbia" no. 47006, funded by the Ministry of Education, Science and Technology Development of the Republic of Serbia.

in previous decades, especially since the end of World War II (Kotzamanis, 2001; Penev, 2005, 2010), and they will also strongly reflect on future demographic trends in Serbia (Penev, 2014) and in the region (Nikitović, 2016). Changes in population size, fertility and mortality trends, as well as migration components of population movements are of paramount importance in this regard. Also, the transformation of age structure, as one of the main drivers of demographic change and its most obvious and immediate consequence, is very important.

The paper mainly considers demographic trends in Serbia from 1991 to 2017, primarily the changes in the total population and the components of demographic growth. For comparison, it also points to Serbia's place on the demographic map of Europe.

It should be emphasized that it is practically impossible to obtain a complete demographic picture of Serbia in the period from the beginning of the last decade of the 20th century to the present, for several reasons. First, war events (in the territory of the former Yugoslavia, then the armed conflicts in Kosovo and the south of Serbia, and finally NATO's military intervention in Serbia and Montenegro) caused demographic processes that were exceptional in character and scope and whose statistical monitoring in such extraordinary circumstances was very difficult. In this regard, forced migration has resulted in hundreds of thousands of refugees and internally displaced persons (IDPs). Then, there was an almost total boycott of state authorities, including official statistics, by the Albanian population in Kosovo and Metohija, as well as in southern Serbia, which manifested itself by not participating in the 1991 Census and later by a very significant sub-registration of vital events. The census was boycotted again in southern Serbia (Bujanovac and Preševo municipalities) in 2011. Also, in all three relevant censuses (1991, 2002 and 2011), different concepts of the total population were accepted (Lakčević, Đorđević, 2015), which made it difficult to compare the results of two successive censuses. Taking into account the inability to have complete and reliable statistical data on the population of the Republic of Serbia in the period after 1990, as well as the current political reality, all data refer to Serbia without Kosovo and Metohija.⁴

The quantitative analysis is based almost exclusively on published data by the Statistical Office of the Republic of Serbia [SORS], as well as data obtained at the request of the authors. For the total population, the data of the last three censuses were used, supplemented by the official (1991) and authors' (2011) estimates. Data on births and deaths were mainly taken from regular statistical publications of the SORS. For other countries, Eurostat databases or national statistics were used.

The authors applied usual methods of demographic and statistical analysis that are used in the study of characteristics and trends of changes in the total population and its components, i.e. individual population contingents.

The beginning and heightening of depopulation processes

According to the latest census conducted in the former SFR Yugoslavia, Serbia (excluding Kosovo) had a population of 7,822.8 thousand people as of March 31, 1991. In the

⁴ The names Kosovo and Metohija (abbreviated as K&M) or Kosovo were used for the area of the AP of Kosovo and Metohija, which does not imply any position of the authors on the legal status of the Province.

inter-census period 1981-1991, as in all previous periods post-World War II, the population increased. Such trends were primarily the result of natural population growth, several times higher than net immigration (1971-1981), which significantly outweighed the net emigration from Serbia (abroad or to other parts of the former Yugoslavia) (Penev, 2005).⁵

In the period 1991-2002, the population growth continued. If, for the sake of comparability, only the population in the country is observed, the population growth is again present (from 7,549.0 thousand in 1991 to 7,611.5 thousand in 2002, or by only 62.6 thousand). The increase was much more moderate compared to that from the previous census period, but also compared to all previous years since 1948 (Đurđev, 2006; Penev, 2018a). This is also the lowest average annual increase in a census (5.7 thousand) (Figure 1). The population growth in the period 1991-2002 was exclusively the result of a positive migration balance (235 thousand), conditioned primarily by a huge influx of refugees, mainly from Croatia and Bosnia and Herzegovina, as well as IDPs from Kosovo and Metohija (UNHCR, KIRS, 2002a, 2002b). At the same time, another component of population growth had the opposite sign. Namely, the number of deaths in 1992 exceeded the number of live births (by 6598 persons) for the first time, and the resultant negative natural increase was since then present and grew almost without exception until the end of that inter-census period. (Table 1, Figure 2).

Although the early 2000s represent the years of unblocking the transition processes, economic recovery, stabilization of political opportunities and good relations with the international community, especially with the EU, from the demographic point of view they represent a period of continuation of many negative trends, i.e. their rapid and intense acceleration. Regarding the population dynamics in the inter-census period of 2002-2011, the decrease of the population of Serbia and a negative sign of both components of population change are most important. The natural increase was negative (-297 thousand), and double on average compared to the period of 1991-2002.

With the end of the conflicts, the influx of refugees and IDPs was virtually halted, and the external migration balance of the country, as in the 1960s and 1980s, became negative again (-110.0 thousand). Consequently, the years between 2002 and 2011 became the first inter-census period in which a real decrease of the total population of Serbia (in the country) was recorded, and it was large. The population of the country was reduced by 407 thousand (from 7.6 million to 7.2 million).

Serbian statistics for the post-war period does not have good and reliable data on external migration, but based on data from other national and international statistical organizations (e.g., Eurostat, OECD) and expert estimates (Grečić, Todić, 2016; Penev, 2018a), one can assume with great certainty that the external migration balance is still negative. At the same time, data on the number of live births and deaths indicate the prolongation and increase of the negative natural increase, which reached the highest volume (-38.8 thousand) in 2017, since its first occurrence in 1992. Such changes in the natural component of population growth indicate that the decrease of the total population has continued for

⁵ The population of over 7.8 million refers to the total population according to the *the concept of the 'de jure' population* applied at the time (including citizens of Serbia at work or stay abroad). Such a concept was, more or less, also applied in presenting the results of the 1971 and 1981 censuses, but not in subsequent ones conducted in the 21st century (the concept of the 'de facto' population or the concept of the 'usual' population.).

some time. According to the official estimates of the SORS (RZS, 2018a), the population of Serbia at the end of 2017 was 7.0 million, or more than 200 thousand less compared to the time of the 2011 Census (Table 1). In real terms, due to the negative migration balance, the decrease was much larger, probably more than 300 thousand. This would mean that, at the beginning of 2018, the population of Serbia was reduced to what it was 50 years ago, i.e. approximately the population of the second half of the 1960s (Figure 1).

The lowest number of live births since 1900

Births in the period from 1991 onwards do not differ from the general trend of decrease, present in Serbia during the second half of the 20th century, and especially since the mid-1970s. However, during this period, especially in the 1990s, the intensity of the decline can be compared to that of the 1950s (Figure 2). However, in the 1990s, this did not happen after a period of rapid increase of fertility levels (as in the 1950s), but after a longer, relatively moderate decline of fertility levels (Figure 3) (Penev, 2005). In the period of 1991–2017, the greatest absolute but also relative decline in live births was at the time of great socio-economic and political changes, under very difficult conditions due to international economic and political sanctions and constant, more or less overt, threats of military intervention, which in 1999 grew into a several months of NATO bombing.

In the early 2000s, a brief interruption of unfavorable tendencies was observed. Not only did the decline of the annual number of live births stop, but its slight increase was observed (from 72,222 in 1999 to 79,025 in 2003). It was a short and very limited “compensation” period. Already in 2004, the number of live births started to decline again, so in 2007 it was reduced to less than 70 thousand, and from 2016 to less than 65 thousand per year (Figure 2, Table 2). At the same time, these were the years with the lowest number of live births since 1900 (Njegić, 1957; Penev, 2018b; RZS, 2018b). This means that fewer children have been born in Serbia in recent years than during the Balkan wars, than during the First and Second World War, and less than during the year following the NATO aggression.

The fertility is the fertility is below replacement level

The values of the most important indicators of birth, such as the birth rate and the total fertility rate (TFR), declined more slowly during periods of decrease of live births, and more intensively during periods of their increase compared to the changes in the absolute number of live births.

Changes in the number of live births are most directly influenced by the changes in fertility rates, as well as the size and structure of the female fertile population. In both cases, they were declining in Serbia in the 1990s. Namely, in the last decade of the 20th century, decades of fertility declines continued, having began in the late 19th or the early 20th century in some of the areas (Breznik, 1991; Vesić, 1978). At the same time, the number of women aged 15–49 has reduced, especially in the optimal reproductive age (20–34).

During the 1990s, with a sharp deterioration of socio-economic conditions and mass impoverishment of the population, a very unfavorable general environment was created in the country (Josifidis, Prekajac, 2004). However, trends regarding the population birthrate were far more favorable than might have been expected under such very difficult socio-economic

conditions. The slow and even blocked transition, and the presence of retrograde processes in some aspects, appear to have somewhat mitigated adverse fertility trends (Penev, 1995).

In the early 1990s in Serbia, fertility was moderately low (1.73 children per woman in 1991) by European standards (Sardon, 2001) and slightly lower than ten years earlier (1.76 in 1981). In the early 1990s, a period of a rapid decline of fertility began (Penev, 2001), particularly in the second half of that decade, reaching an absolute minimum in 1999 (Figure 3).

The early 2000s stopped the decline of fertility and even saw a slight increase (to 1.49 in 2000). Over the next four years (2001-2004), the TFR values stabilized at slightly lower than 1.6 children per woman. Such demographic trends took place in parallel with the political and economic changes in 2000 and the improvement of the general living conditions of the population. However, since 2005, fertility has fallen again, reaching a record low of 1.38 children per woman in 2007. Low TFRs (below 1.45) persisted until 2011, with a slow increase in the coming years, resulting in a total fertility rate of 1.49 by 2017 (the highest since 2005).⁶

In Serbia, in the period of 1991-2017, the fertility level in any calendar year was not enough to replace current generations. The deficit ranged from 18% (1991) to 34% (2007). In 2017, the net reproduction rate (NRR) was relatively moderate (0.72 or 28% lower than replacement level) (Table 2).

Fertility is below reproduction levels in all other European countries (Eurostat, 2019a) and is currently highest in France (TFR of 1.90 in 2017). Fertility lower than Serbian was recorded in 15 countries, including 6 Mediterranean ones, which are at the very end of the list (the lowest is in Malta - 1.26). In recent years, Serbia has been mainly located in the group of around ten countries with the lowest TFR values, with a tendency to reduce the difference in relation to the countries with the lowest but also with the highest fertility.

At the same time, long-term changes in the age model of birth continued. In the period of 1991-2017, the changes had an uneven direction and intensity by age. They were, first of all, reflected in a very rapid decrease of the fertility of women of younger reproductive age (15-24 years) and an accelerated relative increase of the fertility of women over 30 years of age (Table 3, Figure 4).

Such developments have also led to a change of maximum fertility by age. In 1991, it was the fertility of a five-year cohort of 20-24 (132 per 1000), but starting from 2001, it is in the group of 25-29 (92 per 1000 in 2017).

With the remaining female fertile population (30-49), an increase of birth rates was registered with all five age groups. The highest absolute increase was with women aged 30-34, with a high chance of becoming the highest birth-rate group in the coming years. Overall, the fertility reduction with women under 30 was almost double the cumulative increase with older fertile women, which resulted in TFR reduction to 0.24 children per woman between 1991 and 2017.

⁶ The significant decrease in the TFR achieved in 2005 coincides with the beginning of implementation of the new concept of total population and in vital statistics (since then, live births by women staying abroad for more than one year are not taken into account, about 5 thousand children in total). One should take into account prior notes that post-census estimates (after 2011) do not include external migration data. This means that the real population is less than estimated and, consequently, that the real TFR values as well as birth rate values are higher than calculated.

The changes in the age model of fertility were directly reflected in the continuous and very rapid increase of maternal age at live birth. It increased by four years (from 25.8 to 29.8) between 1991 and 2017. The increase of the average maternal age at birth of the first child was even more pronounced (from 24.0 to 28.4 years of age).

The above data clearly show that women decide to give birth later, but the proportion of women who did not give birth is increasing (Rašević, 2018). This applies not only to younger women (20–24 and 25–29), but also to women of reproductive age (30–39), regardless of the relatively significant increase of the value of their specific fertility rates (Figure 4, Table 3).

In 2011, the share of women without children reached 82% among the youngest (20–24), more than every second woman aged 25–29 was without children, while this number was almost one in three with women aged 30–34 (Table 4). At the same time, the period of 2002–2011 was the first inter-census period (since 1953) when the share of women without children aged 50–54 increased. The increase was not large (from 8.1% to 8.9%), but indicates a possible change in the share of childlessness.

Never more deaths, but never a longer length of life

The period from 1991 to 2017 represents a significant period of the recent demographic history of Serbia in terms of mortality as well. In terms of the change in the number of deaths, it can be divided into two parts: the first, representing the last decade of the 20th century, and the second from 2001 onwards. The first one is characterized by a sudden and almost continuous increase in the number of deaths (Figure 2). In just 10 years, between 1991 and 2000, the annual death toll increased by a fifth, from 89.0 thousand to 104.0 thousand, and the mortality rate increased from 11.4 per 1000 to 13.2 per 1000. The extraordinary circumstances caused by the dissolution of the SFRY, the ensuing wars, the deep economic crisis and the great impoverishment of the population are the most important so-called external factors that influenced mortality trends by age and sex (Atanasković-Marković et al., 2003; Penev, 2003). At the same time, the change in the number of deaths was also strongly influenced by purely demographic factors, and above all by the intense and very aging population, especially from the top of the age pyramid (Penev, 2006). Namely, the fact that large cohorts of persons born in the compensation period after the end of World War I (primarily during the twenties) reached the age characterized by a sudden increase in the likelihood of dying inevitably influenced the change in the total number of deaths.

The increase of the number of deaths continued into the 21st century, but much more moderately, almost stagnantly: the number of deaths ranged from 99.0 thousand in 2001, through a record of 106.8 thousand (2005) to 103.7 thousand in 2017 (Figure 2, Table 5). However, the death rate per 1,000 inhabitants has increased more intensively, even in the years of declining numbers of deaths, reaching a maximum in 2017 (14.8 per 1000)⁷, which was directly conditioned by the decrease of the total population.

⁷ In this case as well, previous methodological notes should be taken into account regarding the method of making post-census population estimates, which means that the actual values of the post-2011 mortality rates are higher than calculated.

The values of the other most important indicators of mortality (mortality rates by age, infant mortality rate, life expectancy) indicate significantly more favorable developments. When only the beginning and the end of the period (1991 and 2017) is observed, then the values of specific mortality rates in 2017 were lower than in 1991 for all five-year age groups for both sexes (Figure 5). If we consider only the age groups with relatively high mortality rates (over 5 per 1000 in 1991), including infants and persons over 50, then the relatively largest decrease is observed with the youngest (by 68%) and the 75-79 age group (by 28%). The decrease in mortality rates of other age groups was more moderate, being the slowest with the oldest population. In almost three decades, the death rate of people over the age of 85 was reduced from only 227 per 1000 to 199 per 1000.

Much better results have been achieved in reducing child mortality up to one year of age. It dropped from 14.8 ‰ in 1991 to 10.8 ‰ in 2001, and finally to a record low of 4.7 per 1000 in 2017. The reduction of infant deaths was even more significant. In 2017, 305 children under one year of age died, or four times less than in 1991 (a total of 1,322). This is a continuation of the decades-long trend of decreasing infant mortality, which has generally taken place in continuity, even at the time of international sanctions and the country's largest economic downturn. The situation is similar with infant mortality rates per 1000 live births (Table 5). It was the highest in 1993 (16.8 per 1000), but even then it was lower than any year before 1990.

Despite unquestionably favorable trends, Serbia is lagging behind many European countries, not only in terms of infant mortality, but also regarding the intensity of its decline. In Europe in 2017, the infant mortality rate was higher in only ten out of 41 countries, and it was twice as low compared to Serbia in 6 countries.⁸

Changes of mortality by age and their effects on the life expectancy of the population can also be observed through life expectancy as a synthesis indicator of mortality rates (Radivojević, 2018). During the crisis of the last decade of the 20th century, life expectancy at live birth (E_0) fluctuated in a relatively small interval of one year. In 1991 and 2000, it was 68.5 and 68.9 years for the male population and 74.7 and 74.5 for the female population, respectively. Since 2001, E_0 values have been higher every year compared to 1991 and 2000. In the following period, the values of this mortality indicator increased almost continuously, but also relatively moderately, reaching new maximum values year after year. For 2016 and 2017, maximum lengths of E_0 were calculated (73.0 years for the male population and 78.0 and 77.9 years for the female population, respectively). Finally, in the period between 1991 and 2017, E_0 increased by 4.5 years for men, and by 3.2 years for women. Due to the uneven pace of reduction of age-related mortality among men and women, gender differences in terms of life expectancy have been reduced (from 6.2 years in 1991 to 4.9 years in 2017). This can be described as positive, but the disadvantage is that the improvements in the mortality domain were very modest.

During the period under consideration, Serbia was mainly in the group of ten European countries with the shortest life expectancy. The differences between the European marginal values of E_0 are higher with the male population compared to the females. Regarding men, in 2017 they were 5.4 years (compared to the minimum) and 8.6 years (compared to the maximum). The corresponding values for women are 0.9 and 8.2 years (Eurostat, 2019b).

⁸ There are also two former Yugoslav republics in the group of countries with the lowest infant mortality rate (below 2.35 per 1000): Montenegro (1.3 per 1000) and Slovenia (2.1 per 1000).

Comparisons with the mortality rates by age and the intensity of changes that have been made in many other European countries over the same period, and especially in those that have achieved the best results, indicate that there are considerable reservations regarding further reductions of the mortality of the Serbian population (Marinković, Radivojević, 2016). This is true for the mortality of the youngest, and even more so for the mortality of the older middle-aged and elderly population.⁹ An earlier note which points to this conclusion is that, in the post-census estimates of the SORS, the population of Serbia was overestimated, and therefore that the real values of specific mortality rates are higher and the life expectancy is shorter than calculated.

Period of intense immigration and emigration

The intensification of migration trends was one of the basic characteristics of demographic change during the 1990s.¹⁰ This applies to Serbia as well as to most of the former socialist countries of Europe (Okólski, 2012). In the former Yugoslav republics, the breakup of the SFRY was the root cause of very large-scale migrations that were largely total and forced (Morokvasic, 2004). Forms of migration, mainly financially driven, have continued, as well as the emergence of new ones such as temporary, circular and transnational migrations (Despić, 2015; Engbersen, Snel, 2013).

During the 1980s, i.e. in the inter-census period 1981-1991, Serbia had a negative migration balance. In the late 1980s, just before the breakdown of the former Yugoslavia, inter-republic migrations intensified, which were largely ethnocentrically motivated (Petrović, 1987). In the early 1990s, wars triggered very intense migration. It is estimated that more than 5 million people have forcibly left their places of residence (Hovy, 2006). Many returned later, but several million people were permanently displaced. Of these, almost one million (approximately 95% are of Serbian nationality) settled temporarily or permanently in Serbia.

In the 1996 Census of Refugees in Serbia (excluding K&M), 597.5 thousand war-affected persons were registered, mainly from Bosnia and Herzegovina and Croatia (UNHCR, 1996), accounting for as much as 8% of the total population.¹¹

In 2001, re-registration of refugees as well as internally displaced persons (IDPs) from Kosovo was organized (UNHCR, KIRS, 2002a; 2002b). According to UNHCR, there were 377 thousand refugees in Serbia that year, which is a decrease of 220 thousand persons in relation to 1996. This was due to their return to their country of origin, relocation to a third country, loss of refugee status or mortality. 201,6 thousand IDPs from Kosovo and Metohija were registered in the same year, who mainly came to Central Serbia and Vojvodina during 1999 or after the end of NATO military action.

⁹ According to Eurostat data for 2017 (Eurostat, 2019b), mortality rates of the Serbian population aged 50-84 (by individual age) are at least two, and generally about two and a half times higher than the corresponding values for Switzerland. The case is similar when comparisons are made with other countries (e.g. France or Sweden).

¹⁰ In this part of the paper, attention was paid only to external migrations after 1990, which, at the time they took place, were not necessarily international due to various political reasons (change of national borders).

¹¹ In Kosovo, only 19.1 thousand refugees (about 1% of the population) were recorded that year.

According to the data of the Commissariat for Refugees and Migration of the Republic of Serbia (abbreviated KIRS in Serbian) from October 2018, the number of IDPs has been reduced to 199.6 thousand (KIRS, 2019a). This means that 20 years after the escalation of the conflict, not only has the flow of IDPs not been stopped from Kosovo, but it is still going on, with virtually no return.¹² At the same time, the number of refugees from other former Yugoslav republics has been significantly reduced. At the end of 2018, there were 26.5 thousand of them in Serbia. The large decrease was mainly due to their return to the country of origin (about 150 thousand), the departure to third countries (about 46 thousand), and about 40 thousand persons died. Other refugees have integrated in Serbia (KIRS, 2019b).

The huge influx of forced migrants who came to Serbia during the crisis of the 1990s and remained there also had very visible demographic consequences (Lukić, 2016). First of all, the increase of the total population in the period 1991-2002, despite the negative natural increase (Table 1).

The severe political crisis and wars in the former Yugoslavia, a very unfavorable economic situation and a sense of loss of perspective for a huge part of the population, and especially for the young generations, were the main driving factors for leaving the country during the 1990s. In 2002, 415 thousand citizens of Serbia (5.3% of the total population) were residents abroad, or more than 50% more than in 1991 (Stanković, 2014). Emigration continued equally during the 2000s, but this was not confirmed by the data from the last census from 2011 (313 thousand persons) (Predojević-Despić, Penev, 2014). However, the expert public generally agrees that the actual number of people living abroad in that census year may have been twice as high (ISS, 2013).

Serbia's Statistical Office hardly has reliable enough data on emigration from the country after the 2011 Census. At the same time, the availability of data from 2002 and 2011 Censuses is significantly poorer compared to the data of the three previous censuses (Stanković, 2014). Based on available data from other sources, as well as data from the receiving countries, it can be concluded that migration flows have continued (Nikitović, 2017). They are probably even more intense than in previous decades, and the consequences for Serbia are even more unfavorable and complex.

In spite of having insufficient scope, the census data represent a rich statistical material for determining the basic characteristics of Serbian citizens living abroad. Based on the published results of the 1991 Census and the unpublished ones from the SORS databases (for 2002 and 2011), a number of structural features can be more fully understood (Stanković, 2014; Stevanović, 1995, 2006). In short, here are just a few of the highlights of 2011:

- The immigrant population of Serbia is younger than the population in the country,¹³ but not only the young go abroad, but the population of all ages. Of the 96,000 persons who lived abroad for less than two years at the time of the 2011 Census, almost one in two (45%) was under 30, while one in four was over 45 (Table 6).

- The share of men is higher in the population abroad (53.4% in 2011) than in the country (48.7%), but with a tendency of an increase in the participation of women (from

¹² According to KIRS estimates, only about 5% of IDPs have returned to Kosovo and Metohija so far.

¹³ In 2011, the average age of the population abroad was 34.7, and in the country 42.2.

40.7% in 1971 to 45.1% in 1991 and 46.6% in 2011). Such changes are in line with current trends in Europe and the world (Morokvasic, 2010).

- Most of the citizens of Serbia with residence abroad are from the three largest city centers, but also from some small and medium-size municipalities. As early as the 1970s, areas that are small in terms of population, but characterized by typical emigration (primarily parts of Braničevo and Bor Districts) were profiled, with a several times larger share of the population living abroad than in the country. During the war of the 1990s, two more zones of mass emigration stood out: Sandžak and the municipalities of Bujanovac and Preševo, all with large proportions of Bosniak and Albanian ethnicities (Penev, Predojević-Despić, 2012).

- Germany and Austria represent the most important receiving countries of the immigrant population of Serbia. During the 1990s, as well as the 2000s, new destinations appeared, e.g. some former socialist states (Hungary, Russia), the former Yugoslav republics (Bosnia and Herzegovina, Montenegro), and especially Italy (Predojević-Despić, Penev, 2016; Reynaud, Nikitović, Tucci, 2017).

- The educational structure of the population living abroad is not significantly different from that in the country (Despić, 2015). In 2011, the majority of Serbian citizens abroad were people with a high school diploma (44%), followed by people with primary education or without it (38%) and the smallest number with a college or university degree (18%). The values of the Association Index indicate that the highest number of persons abroad is with the lowest education (116), followed by persons with tertiary education (111),¹⁴ with the lowest presence of persons with secondary education (82).

Conclusion

A long period of low fertility and declining birth rate, moderate decrease of age-related deaths and increase of the number of deaths, intense two-way external migrations are the most important features of demographic change in Serbia during the turbulent decades following the breakdown of socialist Yugoslavia. The most important consequences of such changes are the negative natural growth, the decrease of the total population and an accelerated and very pronounced aging of the population. For its part, the current, typically regressive age structure becomes one of the most important starting points for future live births and deaths (Penev, 2015), as well as migration flows, in terms of both emigration and immigration. Such a conclusion is supported by the results of recent medium- and long-term population projections, which indicate a high degree of certainty regarding the continued decrease of the Serbian population and its intense aging (Nikitović, 2016, 2017; Penev, 2014, 2018a). In such circumstances, there are very limited possibilities for successful action of birth incentive measures to curb adverse trends and enhance the demographic recovery of the country. Therefore, it is of great importance to implement an active migration policy, not only focused on the problem of emigration from Serbia, but also on the immigration from other countries.

¹⁴ That year, the value of the indicator for the most educated population (Brain-Drain Index) exceeded the limit of 100 for the first time. In 2002, it was 88.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

- Antić, Č. (2018). *The History of Serbia*. Beograd: Laguna
- Atanasković-Marković, Z., Bjegović-Mikanović, V., Janković, S., et al. (2003). *The Burden of Disease and Injury in Serbia*. Beograd: Ministarstvo zdravlja Republike Srbije
- Breznik, D. (1991). *The Population of Yugoslavia*. Titograd: Chronos [In Serbian]
- Bolčić, S. (2013) *Destruction and Reconstitution of Society: Serbia in Transition into the 21st Century*. Beograd: Službeni glasnik [In Serbian]
- Despić, J. (2015). *Migration of Highly Educated Persons from Serbia to Canada and the United States of America since 1991* (doctoral dissertation). Beograd: Ekonomski fakultet, Univerzitet u Beogradu. Available at <https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:11168/bdef:Content/download> [In Serbian]
- Djurdjev, B. (2006). Population changes in Serbia according to past censuses in Serbia. In: G. Penev (ed.) *Population and households of Serbia according to the 2002 Census* (31-45). Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije; Institut društvenih nauka - Centar za demografska istraživanja; Društvo demografa Srbije [In Serbian]
- Engbersen, G., Snel, E. (2013) Liquid migration. Dynamic and fluid patterns of post-accession migration flows. In: B. Glorius, I. Grabowska-Lusinska, A. Kuvik (eds.) *Mobility in Transition: Migration Patterns after EU Enlargement* (21–40). Amsterdam: Amsterdam University Press
- Grečić, V., Todić, M. (2016). What about the Serbian strategic orientation toward transformation from negative to positive effects of foreign Migration? In: Čirić, J., Knežić, B. (eds.) *Migrants at the crossroads or at the roadless in Serbia*. Beograd: Institut za uporedno pravo, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Regionalno predstavništvo Ruske Humanitarne Misije na Balkanu. 73–92 [In Serbian]
- Hovy, B. (2006): How many have left? Displacement of citizens from former Yugoslavia. In: A. Parant (ed.) *Migration, crises and recent conflicts in the Balkans* (29-48), Volos: Demobalk; LDSA – University of Thessaly.
- ISS (2013). *Dynamic Historical Analysis of Longer Term Migratory, Labour Market and Human Capital Processes in Serbia*. Country report developed within the project SEEMIG Managing Migration and Its Effects – Transnational Actions Towards Evidence Based Strategies. Available at http://www.southeast-europe.net/en/projects/approved_projects/?id=171
- Josifidis, K., Prekajac, Z. (2004) Political and Economic Factors of Late Transition in Serbia. *Sociološki pregled*, XXXVIII (1-2), 67–83 doi:10.5937/socpreg0402067 [In Serbian].
- Josipović, D. (2016). The Post-Yugoslav Space on a Demographic Crossway: 25 Years after the Collapse of Yugoslavia. *Stanovništvo*, LIV (1) 15–40. doi.org/10.2298/STNV160415006J
- Kotzamanis, B. (2001). Demographic Trends and Population Prospects in Southeastern Europe. *Stanovništvo*, XXXIX (1-4), 7–44 [In Serbian]
- Kotzamanis, B., Parant, A. (2018). The Western Balkans: a Europe demographically different and diverse. In B. Kotzamanis, A. Parant (Eds.) *Regards sur la population de l'Europe du Sud-Est (Viewpoints on Population in South-East Europe)*. Volos: Demobalk

- Lakčević, S., Đorđević, Lj. (2015). General and methodological information on the 2011 Census. In: V. Nikitović (ed.), *Population of Serbia at the beginning of the 21st century. The 2011 Census of Population, Households and Dwellings in the Republic of Serbia*, 10-39. Beograd: Republika Srbija, Republički zavod za statistiku [In Serbian].
- Lukić, V. (2016). *Two Decades of Refugeeism in Serbia. The 2011 Census of Population, Households and Dwellings in the Republic of Serbia*. Belgrade: Statistical Office of the Republic of Serbia
- Marinković I., Radivojević, B. (2016). Mortality trends and depopulation in Serbia. *Geographica Pannonica*, 20, 4, 220–226.
- Matković, G., Vujnović, B. (1996). War affected persons in the FR of Yugoslavia. *Stanovništvo*, XXXIV (3-4) 7–41
- Morokvasic, M. (2004). Serbia and Montenegro: A land of refuge, a land of departure. *Revue d'Etudes Comparatives Est-Ouest*, 35 (1-2) 223–267. doi.org/10.3406/receo.2004.1650 [In French]
- Morokvašić, M. (2010). Feminization of Migrations? *Stanovništvo*, XLVIII (2) 25–52. DOI:10.2298/STNV1002025M [In Serbian]
- Nikitović, V. (2016). Long-Term effects of low fertility in the region of former Yugoslavia. *Stanovništvo*, LIV (2) 27–58. DOI: 10.2298/STNV161115009N [In Serbian]
- Nikitović, V. (2017). The Impact of Migration on Demographic Processes in the Region of Former Yugoslavia. In: M. Bobić, S. Janković (eds.) *Towards Understanding of Contemporary Migration: Causes, Consequences, Policies, Reflections*, 61–81. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu; Srpsko sociološko društvo
- Njegić, R. (1957). *Natural change of the population of Serbia 1863–1954. Reviews*, No. 20. Beograd: Narodna Republika Srbija, Zavod za statistiku [In Serbian]
- Okólski, M. (2012). Transition from emigration to immigration. Is it the destiny of modern European countries? In: M. Okólski (ed.) *European Immigrations: Trends, Structures and Policy Implications*, 23–44. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Penev, G. (2001): The Replacement of Generations in Serbia in the Period 1950–2000. *Stanovništvo*, XXXIX (1-4) 45–71 [In Serbian]
- Penev, G. (2003). Mortality trends in Serbia during the 1990s. *Stanovništvo*, XLI (1-4) 93–130. doi:10.2298/STNV0304093P
- Penev, G. (2005). Population development of world, Europe and Serbia, 1945–2004. *Evolution of Population Politics in Serbia 1945–2004 Demographic collection, Book VII*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti – Odeljenje društvenih nauka, 19–50 [In Serbian]
- Penev, G. (2006). Population structure by sex and age. In: G. Penev (ed.), *Population and Households of Serbia according to the 2002 Census*, 109–138. Beograd: Republički zavod za statistiku; Institut društvenih nauka – Centar za demografska istraživanja; Društvo demografa Srbije [In Serbian]
- Penev, G. (2010). Recent trends of population dynamics in Serbia and other Balkan countries. *Demografija* (7) 45–78. [In Serbian]
- Penev, G. (2014). "Population ageing trends in Serbia from the beginning of the 21st century and prospects until 2061: Regional aspect". *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 148 (3/2014), 688–700.

- Penev, G. (2015). Population structure by sex and age. In: V. Nikitović (ed.), *Population of Serbia at the beginning of the 21st century. The 2011 Census of Population, Households and Dwellings in the Republic of Serbia*, 130–165. Beograd: Republika Srbija, Republički zavod za statistiku [In Serbian]
- Penev, G. (2018a). Demographic framework of the labor market imbalance from a long-range point of view. In: A. Kostić (ed.), *Economy. Employment and work in Serbia in the 21st century* (Scientific conferences, book CLXXVI; Department of Social Sciences, book 41). Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 43–72 [In Serbian]
- Penev, G. (2018b). Serbia in 2017: The highest natural decrease. *Demografski pregled*, XVIII, 68/2018, 1–4 [In Serbian]
- Penev, G., Predojević-Despić, J. (2012). Spatial aspects of emigration out of Serbia. Three 'hot' emigration zones. *Stanovništvo*, L (2) 35–64. doi:10.2298/STNV1202035P [In Serbian]
- Penev, G., Stevanović, R. (2002). Population decrease or increase? First results of the Census 2002 in Central Serbia and Vojvodina. *Stanovništvo*, XL (1-4) 105-127 [In Serbian]
- Petrović, R. (1987). *Migration in Yugoslavia and its ethnic aspects*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije [In Serbian]
- Predojević-Despić, J., Penev, G. (2014). Emigration zones in Serbia: 2011 Census results. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 148/2014, 383–397
- Predojević-Despić, J., Penev, G. (2016). Population of Serbia abroad by destination countries: Regional approach. *Bulletin of the Serbian Geographical Society*, 96 (2) 83–106
- Radivojević, B. (2018). *Demographic analysis*. Beograd: Centar za izdavačku delatnost - Ekonomski fakultet u Beogradu [In Serbian]
- Rašević, M. (2018). Childbearing Crisis in Serbia: More Recent Insights. *Towards Better Demographic Future of Serbia*, 24–50. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti; Institut društvenih nauka [In Serbian]
- Reynaud, C., Nikitović, V., Tucci, E. (2015). Recent Immigration from Serbia to Italy: The Beginning of a New Tradition? In: V. Janeska, A. Lozanoska (eds.), *The population of the Balkans at the dawn of the 21st century*, 205-220. Skopje: Ss. Cyril and Methodius University in Skopje, Institute of Economics – Skopje
- Sardon, J.-P (2001). Demographic Change in the Balkans Since the End of the 1980s. *Population (an English selection)*, 13, (2) 49–70
- Stanković, V. (2014). *Serbian process of external migration. The 2011 Census of Population, Households and Dwellings in the Republic of Serbia*. Beograd: Republika Srbija, Republički zavod za statistiku [In Serbian]
- Stark, D., Bruszt, L. (1998). *Postsocialist Pathways. Transforming Politics and Property in East Central Europe*. Cambridge: Cambridge University Press
- Stevanović, R. (1995) Migration in the Republic of Serbia. In: B. Radivojević (ed.). *Population and households of the Republic Serbia according to the 1991 Census*, 125–154. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije [In Serbian]
- Stevanović, R. (2006). Migrant population of Serbia. In: G. Penev (ed.). *Population and households of Serbia according to the 2002 Census*, 71–106. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije; Institut društvenih nauka - Centar za demografska istraživanja; Društvo demografska Srbije [In Serbian]

Vesić Ž. M. (1978). *The population and migration in Eastern Serbia. Special issues*, No. 31. Beograd: SANU, Geografski institut „Jovan Cvijić” [In Serbian]

Sources/ Izvori

Published/ Објављени

Eurostat (2019a). Population and social conditions. Demography and migration. Fertility. Fertility indicators (last update: 02-04-2019). Available at <http://ec.europa.eu/eurostat/data/datab>

Eurostat (2019b). Population and social conditions. Demography and migration. Mortality. Infant mortality (last update: 25-04-2019). Available at <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database>

KIRS (2019a). Internally Displaced Persons. Accessed 18 May 2019.

Available at http://www.kirs.gov.rs/wb-page.php?kat_id=133 [In Serbian]

KIRS (2019b). Refugees. Accessed 18 May 2019. Available at http://www.kirs.gov.rs/wb-page.php?kat_id=190&lang=2 [In Serbian]

RZS (2008). *Demographic Yearbook 2006*. Belgrade: Statistical Office of the Republic of Serbia

RZS (2014). Comparative overview of the number of population in 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002 and 2011 (data by settlements). *2011 Census of Population, Households and Dwellings in the Republic of Serbia, 20*. Beograd: Republika Srbija, Republički zavod za statistiku

RZS (2018a). Estimates of population by age and sex (beginning, middle and end of year). Beograd: Republički zavod za statistiku. Available at

<http://data.stat.gov.rs/Home/Result/18010403?languageCode=en-US&displayMode=table>

RZS (2018b). *Demographic Yearbook 2017*. Belgrade: Statistical Office of the Republic of Serbia

SZS (1995). *1991 Census, Book 13, Female population aged 15 years and more*. Beograd: Savezna Republika Jugoslavija, Savezni zavod za statistiku [In Serbian]

UNHCR, Commissariat for Refugees of the Republic of Serbia, Commissioner of Displaced Persons of the Republic of Montenegro (1996). *Census of refugees and Other War-Affected Persons in the Federal Republic of Yugoslavia*. Belgrade: UNHCR

UNHCR, KIRS (2002a). *Registration of refugees in Serbia, March-April 2001*. Belgrade: UNHCR

UNHCR, KIRS (2002b). *Registration of internally displaced persons from Kosovo and Metohija, December 2001*. Belgrade: UNHCR

Unpublished/ Необјављени

Penev, G. (1995). Fertility and transition or “Serbian demographic miracle”. Discussion at the scientific meeting *Interruptions in the Yugoslav transition*. Institute of Social Sciences, Centre for Economic Research, Belgrade, 16–17 May 1995. [In Serbian]

APPENDIX / ПРИЛОЗИ

Табела 1: Компоненте кретања становништва Србије (без КиМ) у периоду 1991-2017 (по међупописним раздобљима од 1991. до 2011. и за послепописно раздобље 2011-2017)

Table 1: Components of the population change in Serbia (excluding K&M) in the period 1991-2017 (by intercensal periods from 1991 to 2011 and for the postcensal period 2011-2017)

Година / Year		Укупно становништво / Total population (у земљи / In the country)		Природни прираштај / Natural increase	Миграциони салдо / Net migration	Повећање (смањење) становништва / Population increase (decrease)
ранија / Earlier	каснија / Later					
		ранија год./ Earlier year	касн. год./ Later year	Број становника (за раздобље) / Number of persons (in the period)		
1991	2002	7548978	7611549	-172718	235289	62571
2002	2011	7611549	7204147	-297377	-110025	-407402
2011	2017	7204147	7001444	-227420	24717	-202703
				На 1000 становника / Per 1000 inhabitants		
1991	2002	7548978	7611549	-2,1	2,8	0,8
2002	2011	7611549	7204147	-4,2	-1,6	-5,8
2011	2017	7204147	7001444	-6,1	0,7	-5,4

Напомена 1: Подаци се односе на следеће датуме – 31. март (за пописе из 1991. и 2002); 30. септембар (за Попис 2011), и 31. децембар (за процене 2017).

Note 1: The data refer to the following dates - March 31st (for the 1991 and 2002 censuses); September 30th (for the 2011 Census) and December 31st (for the 2017 population estimates).

Напомена 2: Подаци за 1991. и 2011. годину укључују и процене становништва општина Бујановац и Прешево; подаци за 2002. укључују број интерно расељених лица с Косова и Метохије (ИРП); подаци за 2017. се односе на уобичајено становништво.

Note 2: Data for the years 1991 and 2011 include population estimates for the municipalities of Bujanovac and Preševo. Data for the year 2002 include the number of internally displaced persons from Kosovo and Metohija (IDPs). Data for 2017 refer to the usually resident population.

Напомена 3: Податак о миграционом салду за 2011-2017. се односи на број становника Србије у иностранству који су укључени у уобичајено становништво (дефиниција 2011).

Note 3: Data on the net migration for the period 2011-2017 refer to the number of Serbian citizens abroad who are included in the usually resident population (according to the 2011 Census concept of the usually resident population).

Напомена 4: Податак о смањењу становништва у периоду 2011-2017. не укључује податак о процењеном миграционом салду. Приказан позитиван миграциони салдо је резултат метода израде званичних процена који полази од пописаног становништва из 2011,

рачунајући и лица која су била у иностранству, а припадала су контингенту уобичајног становништва (око 25 хиљада).

Note 4: Data on population decrease in the period 2011-2017 do not include estimated net migration. A positive net migration is obtained due to the applied method of estimating population. The base population refers to the population in the country plus persons abroad at the 2011 Census day, which by definition are counted in the totally usual resident population (about 25 thousand).

Извор: За укупно становништво 1991, 2002, и 2011. године: пописни резултати кориговани од стране аутора (за 1991. на бази процена СЗС-а који се односе на становништво општина Бујановац и Прешево; за 2002. проценама аутора о броју ИРЛ; за 2011. кориговани на основу процена тзв. Међународног експертског тима о броју становника општина Бујановац и Прешево); за укупно становништво 2017. године: званичне процене РЗС-а (РЗС, 2018а). За природни прираштај: подаци *Демографске статистике* (одговарајуће године)

Source: For the total population in 1991, 2002, and 2011: census results corrected by the authors (for 1991 according to the Federal Statistical Office population estimates referring to the municipalities of Bujanovac and Preševo; for 2002 based on the author's estimates of the number of IDPs; for 2011 based on the population estimates of the municipalities of Bujanovac and Preševo calculated by the so-called International expert team); for the total population in 2017: official population estimates (RZS, 2018a). For the natural increase: data published in the *Demographic Yearbook* (various volumes)

Табела 2: Број живорођених, стопа наталитета, стопа укупног фертилитета (СУФ) и нето стопа репродукције (НСР), 1991, 1996, 2001, 2006, 2011. и 2017. године
Table 2: Live births, crude birth rate, total fertility rate (TFR) and net reproduction rate (NRR) in 1991, 1996, 2001, 2006, 2011, and 2017

Година / Year	Живорођени / Live births		СУФ / TFR	НСР / NRR
	укупно / Total	на 1000 становн. / Per 1000 inhabitants		
1991	90378	11,6	1,73	0,82
1996	82548	10,6	1,60	0,76
2001	78435	10,2	1,58	0,75
2006	70997	9,6	1,43	0,68
2011	65598	9,1	1,40	0,67
2017	64894	9,2	1,49	0,72

Извор: За број живорођених подаци из годишњака *Демографска статистика* за 2006. и 2017. годину (RZS, 2008, 2018b); за СУФ и НСР до 2001. године прорачун аутора на основу података РЗС-а, а за остале године из годишњака *Демографска статистика* за 2006. и 2017 (RZS, 2008; 2018b).

Source: For the number of live births, data from *Demographic Yearbook* (vols. 2006 and 2017) (RZS, 2008, 2018b); for TFR and NRR until 2001, the authors' calculation based on the SORS data compilation, and for the other years from the *Demographic Yearbook*, vols. 2006 and 2017 (RZS, 2008; 2018b).

Табела 3: Специфичне стопе фертилитета (ССФ) по старости (на 1000 жена) и стопа укупног фертилитета (СУФ) за 1991, 1996, 2001, 2006, 2011. и 2017. годину
 Table 3: Age-specific fertility rates (ASFR) (per 1000 women) and total fertility rate (TFR) in 1991, 1996, 2001, 2006, 2011, and 2017

Старост / Age	Број живорођених на 1000 жена / Live births per 1000 women					
	1991	1996	2001	2006	2011	2017
< 15	0,2	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3
15-19	43,0	32,5	27,0	22,8	19,0	15,2
20-24	131,6	112,5	98,2	78,8	62,9	57,6
25-29	105,9	99,6	105,7	93,2	89,8	92,0
30-34	47,3	53,7	60,0	63,7	72,8	83,2
35-39	14,4	17,9	20,6	23,7	29,9	40,0
40-44	3,0	3,5	3,6	4,0	5,5	8,3
45-49	0,2	0,2	0,2	0,2	0,4	0,6
>= 50	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1
СУФ / TFR	1,73	1,60	1,58	1,43	1,40	1,49

Извор: До 2001. прорачун аутора на основу података РЗС-а, а за остале године подаци из годишњака *Демографска статистика*, за 2006. и 2017. годину (RZS, 2008, 2018b).

Source: Until 2001 authors' calculations based on the SORS data compilation, and for other years, from the *Demographic Yearbook*, vols. 2006 and 2017 (RZS, 2008, 2018b).

Табела 4: Жене без живорођене деце, по старости, 1991, 2002. и 2011.

Table 4: Women without live-born children, by age, in 1991, 2002, and 2011

Старост / Age	Број жена / Number of women			Удео у укупном броју жена (%) / Share of childless women (%)		
	1991	2002	2011	1991	2002	2011
Укупно / Total	722119	815804	819822	22,3	24,9	25,7
15-19	235403	234274	189897	93,3	96,7	97,4
20-24	143860	188447	176034	58,3	75,0	82,1
25-29	69387	108685	130233	27,8	43,3	55,3
30-34	37095	50653	74666	13,4	21,2	30,6
35-39	29316	30864	44330	9,2	12,6	18,1
40-44	24164	25032	30645	8,1	9,3	13,0
45-49	17145	26274	26089	8,2	8,4	10,6
50-54	24932	23558	23777	9,6	8,1	8,9
55-59	29142	16854	25599	10,3	8,3	8,3
60-64	30440	22258	23240	11,0	9,4	8,3
65-69	26372	26438	16043	11,7	10,5	8,7
70-74	12494	23909	20076	11,5	10,9	10,0
>=75	21032	28482	39193	11,4	11,6	11,6
Непозн./ Unknown	21337	10076	-	43,0	40,3	-

Извор: Прорачун аутора на основу резултата Пописа становништва 1991 (SZS, 1995) и података пописа 2002. и 2011. добијених на захтев аутора из РЗС-а.

Source: Authors' calculations based on the 1991 Census results (SZS, 1995) and on the 2002 and 2011 census data obtained on authors' request from SORS.

Табела 5: Број умрлих укупно и одојчади, стопа морталитета и стопа смртности одојчади и очекивано трајање живота при живорођењу, 1991, 1996, 2001, 2006, 2011. и 2017.

Table 5: Number of total and infant deaths, crude death rate and infant mortality rate, and life expectancy at birth (E_0), in 1991, 1996, 2001, 2006, 2011, and 2017

Година / Year	Умрли / Deaths		Умрла одојчад / Deaths under 1 year		Очекивано трајање живота при живорођењу / Life expectancy at birth	
	укупно / Total	на 1000 становника / Per 1000 inhabitants	укупно / Total	на 1000 живорођ. / Per 1000 live births	мушко / Males	женско / Females
1991	89072	11,4	1322	14,6	68,5	74,7
1996	98370	12,6	1207	14,6	69,1	74,2
2001	99008	13,2	799	10,2	69,6	75,0
2006	102884	13,9	525	7,4	70,7	76,0
2011	102935	14,2	414	6,3	71,9	77,0
2017	103722	14,8	305	4,7	73,0	77,9

Извор: За број умрлих подаци из годишњака *Демографска статистика* за 2006. и 2017. годину (РЗС, 2008, 2018б); за податке о очекиваном трајању живота при живорођењу прорачун аутора на основу података РЗС-а.

Source: For total deaths from the *Demographic Yearbook*, vols. 2006 and 2017 (RZS, 2008, 2018b); for E_0 authors' calculations based on the SORS data.

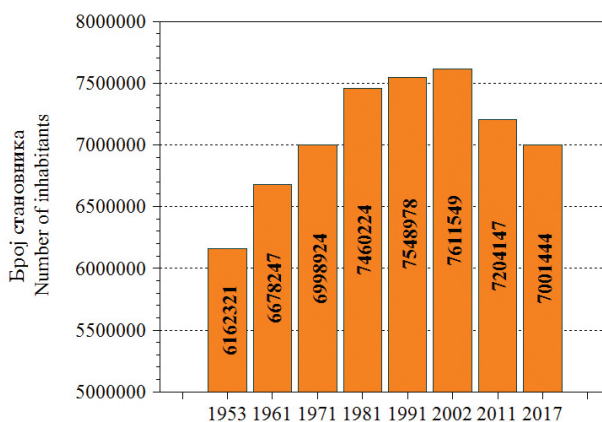
Табела 6: Грађани Србије с боравком у иностранству краћим од две године, по старости и полу, 30. септембра 2011.
Table 6: Citizens of Serbia residing abroad for less than two years, by age and sex, on 30th Sept. 2011

Старост / Age	Свега / Total	Мушко / Males	Женско / Females	Свега / Total	Мушко / Males	Женско / Females
Укупно / Total	95976	52945	43031	100,0	100,0	100,0
< 15	18047	9374	8673	18,8	17,7	20,2
15-29	25670	13880	11790	26,7	26,2	27,4
30-44	27561	15772	11789	28,7	29,8	27,4
45-59	17858	10329	7529	18,6	19,5	17,5
60-74	6158	3310	2848	6,4	6,3	6,6
>=75+	682	280	402	0,7	0,5	0,9
Просечна стар. (год) / Mean age (years)				32,6	33,0	32,1

Извор: Прорачун аутора на основу података Пописа 2011. добијених на захтев аутора од РЗС-а.

Source: Authors' calculations based on the 2011 Census data obtained on authors' request from the SORS.

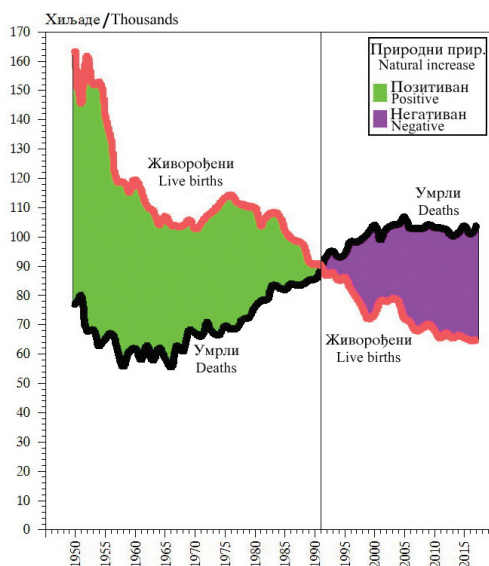
Графикон 1: Становништво Србије у време пописа од 1953. до 2011 (у земљи) и крајем 2017. године (уобичајено)
Figure 1: Population of Serbia at the census day from 1953 to 2011 (in the country), and on December 31st, 2017 (usual population)

Извор: Урађено од стране аутора на основу резултата пописа (за пописне године) и на основу процена РЗС-а (RZS, 2018a) за крај 2017. године

Source: Prepared by authors based on the census results (for the census years) as well as the SORS estimates (RZS, 2018a) for the end of 2017

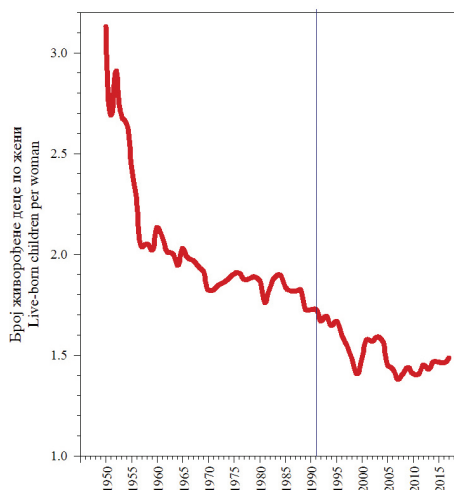
Графикон 2: Број живорођених, умрлих и природни прираштај, 1950-2017.
Figure 2: Live births, deaths and natural increase (decrease), 1950-2017

Извор: Урађено од стране аутора на основу података из Демографске статистике за 2006. и 2017 (RZS, 2008, 2018b)

Source: Prepared by authors based on data from Demographic Yearbook, vols. 2006 and 2017 (RZS, 2008, 2018b)

Графикон 3: Стопа укупног фертилитета (на једну жену), 1950-2017.
Figure 3: Total fertility rate (per woman), 1950-2017

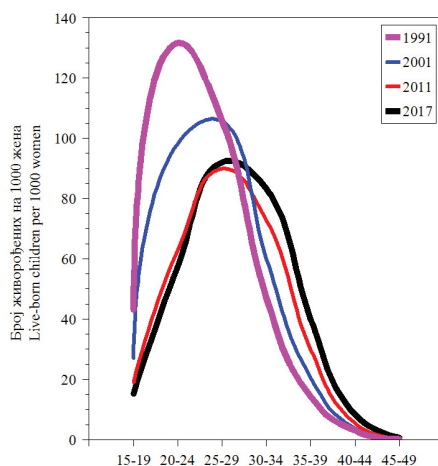

Извор: Урађено од стране аутора на основу података из Демографске статистике за одговарајуће године.

Source: Prepared by authors based on data published in the Demographic Yearbook (various volumes)

Графикон 4: Специфичне стопе фертилитета по старости (на 1000 жена), 1991, 2001, 2011. и 2017.

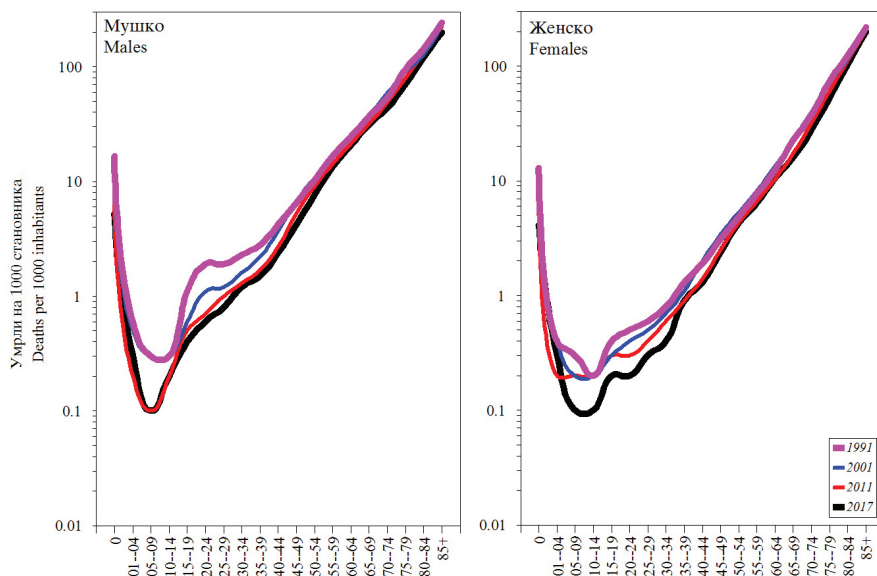
Figure 3: Age-specific fertility rates (per 1000 women) in 1991, 2001, 2011, and 2017

Извор: Урађено од стране аутора на основу података из Демографске статистике за одговарајуће године.

Source: Prepared by authors based on data published in the Demographic Yearbook (various volumes)

Графикон 5: Специфичне стопе морталитета по старости и полу (на 1000 становника),
1991, 2001, 2011. и 2017. (logaritamska skala)
Figure 5: Age-specific mortality rates (per 1000) for males and females in 1991, 2001, 2011, and 2017 (logarithmic scale)

Извор: Урађено од стране аутора на основу података из Демографске статистике за одговарајуће године.

Source: Prepared by authors based on data published in the Demographic Yearbook (various volumes)